

L'ÎLOT DU PALAIS DE JUSTICE D'ÉPINAL (VOSGES). FORMATION ET DÉVELOPPEMENT D'UN ESPACE URBAIN AU MOYEN ÂGE ET À L'ÉPOQUE MODERNE, Y. Henigfeld, P. Kuchler red., [w:] Documents d'archéologie française, nr 108. Paris 2014, 216 ss., 156 rycin, 28 tabel w tekście.

Kolejna monografia badań miejskich, wydana jako 108 tom z serii Documents d'archéologie française, poświęcona jest wykopaliskom w centrum Épinal – małego miasta, jakich wiele w tej części Europy. Położone w sercu historycznej Lotaryngii, obecnie liczące 30 tysięcy mieszkańców, nie przyciąga ono szczególnej uwagi badaczy przeszłości – nie obfituje w zabytki, nie było też miejscem ważnych wydarzeń. Pomimo to, a może właśnie dzięki swojej typowości, poznanie jego wczesnych dziejów może mieć istotne znaczenie w studiach nad średniowieczną urbanizacją tej części Europy.

Omawiana tu książka poświęcona jest ratowniczym wykopaliskom przeprowadzonym w centrum Épinal w latach 1995 i 1999. Jest to praca zbiorowa, napisana pod redakcją Yvesa Henigfelda i Philippe'a Kuchlera, którzy też kierowali badaniami w terenie. Układ pracy jest, jak w przypadku większości monografii tej serii, zwarty i przejrzysty. Składa się ona z czterech rozdziałów, z których w pierwszym przedstawiono dotychczasowy stan badań nad dziejami miasta i dostępne źródła, scharakteryzowano też organizację i przebieg prac. Kolejny poświęcony jest szczegółowemu omówieniu stratygrafii stanowiska w ramach sześciu wyróżnionych faz. Rozdział trzeci zawiera charakterystyki głównych kategorii znalezisk, a rozdział czwarty – podsumowanie konfrontujące dane archeologiczne z naszą obecną wiedzą o procesie kształtowania się ośrodków miejskich w tej części Francji. W aneksach znajduje się wybór dokumentacji terenowej, graficzna prezentacja stratygrafii stanowiska w postaci tzw. macierzy Harrisa, a także zestawienie źródeł pisanych, kartograficznych oraz ikonograficznych dotyczących badanej części miasta.

Dobrym wprowadzeniem w problematykę badań jest rozdział 1, zatytułowany *Présentation du site et des interventions archéologiques*. Na wstępie skrótowo scharakteryzowano położenie geograficzne miasta oraz geomorfologię i hydrografię terenu. Zasadniczą część rozdziału stanowi omówienie dotychczasowych badań archeologicznych i historycznych, z pełną prezentacją źródeł pisanych, zwłaszcza tych odnoszących się do pierwszych wieków dziejów Épinal. Już na wstępie warto zaznaczyć, że stan archeologicznego rozpoznania miasta nie jest najlepszy, a omawiane tu prace to pierwsze o takiej skali wykopaliska w obrębie jego historycznego centrum.

Warto w tym miejscu streścić pokrótce podstawowe fakty dotyczące dziejów miasta, bowiem – jak już wspomniałem – wydają się one typowe dla większości średniej wielkości ośrodków nie tylko w tej strefie. Épinal nie może poszczycić się tradycjami urbanistycznymi sięgającymi w głąb antyku. Jego wczesna historia przypomina raczej proces kształtowania się lokalnych ośrodków władzy we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej. Pod koniec X w. biskup Metz, kuzyn Ottona I, Thierry de Hameland, uzyskał zgodę cesarza na budowę grodu i założenie przy nim targu oraz fundację niewielkiego konwentu benedyktyńskiego. Ten początkowy etap zamknęło erygowanie parafii w Épinal przed 1119 r. Topografia ośrodka przedlokacyjnego nie była przedmiotem

studiów. Do czasów omawianych tu prac brak było nawet danych do lokalizacji osady targowej. Historycy jedynie na podstawie przesłanek intuicyjnych wskazywali na obszar u stóp wzgórza zamkowego, w okolicy kościoła św. Maurycego, gdzie też znajduje się teren omawianych tu badań.

Osiedle targowe pozostawało własnością biskupów Metz do XIII w., kiedy rozpoczął się proces stopniowego negocjowania autonomii i kształtowania się miasta komunalnego. Jego najważniejszym elementem było nadanie mieszkańcom karty swobód w 1225–1226 r. i budowa murów obronnych około połowy XIII w. Średniowieczne Épinal składało się z trzech elementów. Pierwszym był zamek biskupi na szczycie wzgórza. Główne miasto (dawna osada targowa), zwane Grand Bourg, o powierzchni około 7,5 ha, położone było u stóp zamku, na aluwialnej równinie prawego brzegu Mozeli. Tu znajdował się kościół parafialny pod wezwaniem św. Maurycego, stojący najprawdopodobniej na miejscu kościoła osady przedlokacyjnej. Pierwotny plac rynkowy mieścił się w okolicy kościoła. W XV w. przeniesiono targ na obecny Place des Vosges, wytyczony dopiero po budowie murów miejskich. Na zachód od Grand Bourg, na wyspie na Mozeli, znajdowała się dzielnica Grand Rualménil, otoczona własnymi murami obronnymi. Jej rozwój nie jest bliżej znany, wiemy jedynie, że w XV w. zamieszkiwali ją głównie rzemieślnicy, przede wszystkim garbarze i tkacze. Oprócz tego w skład aglomeracji wchodziły przedmieścia z fundacjami kościelnymi.

Po połowie XV w. miasto stało się własnością książąt Lotaryngii. W XVII stuleciu było jednym z centrów kontrreformacji, z czym związane były liczne fundacje zgromadzeń zakonnych. Jedną z nich był konwent Zgromadzenia Sióstr Naszej Pani w Montrealu, który wybudował sobie siedzibę na interesującym nas tu obszarze. Przed połową XVIII w. miasto wraz z całą Lotaryngią znalazło się ostatecznie w granicach Francji. Po Rewolucji Épinal awansowało do rangi stolicy departamentu Wogezów, którą jest do dzisiaj.

Miejscem omawianych tu badań był blok zabudowy mieszczańskiej, obecnie zajęty przez Pałac Sprawiedliwości, położony między parafialnym kościołem św. Maurycego a zamkiem biskupim. Ma on powierzchnię 70 arów, co stanowi około 10% całego średniowiecznego Grand Bourg. Dane ze źródeł pisanych sprzed XVII w. są nieliczne, w pełni obejmują dopiero okres po ufundowaniu konwentu Zgromadzenia Sióstr Naszej Pani w Montrealu i budowie tu klasztoru po 1700 r. W 1792 r. zgromadzenie skasowano, a w jego siedzibie pomieszczono m.in. szkołę, koszary żandarmerii oraz trybunał cywilny. W latach dwudziestych XIX w. powstał tu kompleks budynków aresztu śledczego. Ostatnia istotna zmianą to wyburzenie aresztu w 1989 r. i zamiana tej części bloku na publiczny parking.

Badania ratownicze związane były z planami kompleksowej rewitalizacji Pałacu Sprawiedliwości. O ich szerokim zakresie przesądziło znaczenie tego miejsca dla rozpoznania historii przemian przestrzennych miasta przed XVII w., a zwłaszcza możliwość dotarcia do nawarstwień z okresu związanego z funkcjonowaniem przedlokacyjnej osady targowej. Wykopiska objęły obszar o powierzchni około 33 arów na zapleczu remontowanego równoległe gmachu sądów. Przeprowadzono je w toku dwóch kampanii, w 1995 i 1999 r.

Niewiele miejsca poświęcają Autorzy charakterystyce przebiegu badań i stosowanych metod. Ograniczają się do podkreślenia trudności, wynikających z typowej dla archeologii miejskiej sytuacji prowadzenia wykopalsk w bezpośrednim sąsiedztwie funkcjonujących budynków i czynnej infrastruktury miejskiej. Podczas badań stosowano metodę stratygraficzną, a rejestracja warstw i dokumentacja regulowane były standardami wprowadzonymi przez Centre National d'Archéologie Urbaine. Autorzy podają też listę skrótów przyjętą w dokumentacji na oznaczenie ogólnej charakterystyki różnych jednostek stratygraficznych. Następnie omawiają poszczególne etapy opracowania wyników badań i zawartość omawianej tu publikacji.

Rozdział 2, *Les origines et le développement de l'ilot*, zawiera syntetyczne omówienia charakteru nawarstwień i obiektów kolejnych faz stratygrafii stanowiska, z minimalną dawką interpretacji i osobno scharakteryzowanymi podstawami datowania. Warto zwrócić tu uwagę na bardzo

dobrze dobrany materiał ilustracyjny, pozwalający na szybką orientację co do wyglądu opisywanej struktury i jej lokalizacji w obrębie badanego terenu.

Analiza stratygrafii stanowiska pozwoliła na wyróżnienie sześciu faz, oznaczonych literami od A do F, dokumentujących przemiany przestrzenne badanego terenu na przestrzeni ostatniego tysiąca lat. Duże znaczenie ma zarejestrowanie śladów osadnictwa poprzedzającego założenie osady targowej. W reliktowo zachowanym humusie pierwotnym natrafiono na liczne węgle drzewne, drobne bryłki żużla i pojedyncze fragmenty naczyń glinianych, które można ogólnie datować na okres między VIII a X w. Stwierdzono też, że w tym czasie (faza A) badany obszar był położony na południowym brzegu niewielkiego cieku i był częściowo podmokły. Pierwszą dobrze czytelną fazę osadniczą (faza B) można datować ogólnie na okres między schyłkiem X a początkiem XIII w. Zaliczono do niej linearne układy dołów posłupowych, będące śladami po umocnieniach strefy nadbrzeżnej cieku. W części południowej zarejestrowano pojedyncze jamy, doły posłupowe w trudnych do interpretacji układach, stanowiących pozostałości naziemnych budynków szkieletowych, oraz fragment półziemianki, uszkodzonej późniejszymi wkopami. Choć stopień zniszczenia obiektów jest znaczny, można stwierdzić, że osadnictwo to miało charakter zorganizowany. Są to bez wątplenia pozostałości osady targowej założonej u schyłku X w.

Pełne zagospodarowanie badanego terenu nastąpiło dopiero w XIII w. (faza C) i związane było z uzyskaniem praw miejskich i budową murów obronnych. Zmianie statusu prawnego osady towarzyszyły też przemiany przestrzenne – zasypianie cieku i parcelacja terenu. Wskazuje na to lokalizacja relikwów budynków mieszkalnych, orientowanych wedle czytelnych dla późniejszych okresów podziałów własnościowych. W tym okresie frontowe części działek zajmowały domy szkieletowe lekko zagłębione w ziemię, a po połowie XIII w. naziemne, o przyciesiach opartych na kamiennych podmurówkach. Na zapleczu jednego z budynków funkcjonował warsztat odlewniczy, z którym związane są pozostałości dwóch wolnostojących kamiennych pieców. Pod koniec XIII w. na podwórzach wybudowano też pierwsze murowane latryny.

W XIV i XV w. (faza D) nastąpiła pewna reorganizacja wewnętrznej struktury zabudowy. Polegała ona na zastąpieniu frontowych budynków drewnianych przez murowane. Ich relikty najlepiej zachowały się w części wschodniej, jednak żadnego nie udało się rozpoznać w stopniu pozwalającym na rekonstrukcję planu. W części południowej odsłonięto długie, odcinkowe, kamienne fundamenty, prawdopodobnie pozostałości murów sąsiedzkich wyznaczających granice stosunkowo wąskich parcel. Na podwórzach funkcjonowały murowane latryny i studnie-cysterny oraz jamy odpadowe.

W XVI w. (faza E1) dotychczasowe domy frontowe zostały zastąpione przez większe podpiwniczone budynki, sięgające głęboko na zaplecza parcel. Kolejna faza (E2) związana jest ze stopniowym przejmowaniem od lat dwudziestych XVII w. kolejnych nieruchomości przez Zgromadzenie Sióstr Naszej Pani w Montrealu i stopniowe adaptowanie domów mieszczańskich na potrzeby konwentu. Śladami tych prac są wtórne podziały wnętrza, uformowanie czworobocznego wirydarza i zaadaptowanie części jednego z budynków na kaplicę. W wirydarzu i kaplicy znajdował się cmentarz grzebalny (łącznie 85 pochówków). Dzięki analizom antropologicznym wiemy, że chowano tu wyłącznie kobiety zmarłe w wieku dojrzałym lub podeszłym, bez czytelnych zmian patologicznych i śladów chorób. Składano je do ziemi w drewnianych trumnach, z reguły miały przy sobie dewocjalia. Można więc przyjąć, że są to pochówki zakonnice z konwentu. W tej strefie nie chowani byli natomiast mieszkańcy miasta. W sąsiedztwie wirydarza wybudowano też nową latrynę, z której pochodzi kolekcja fajansowych naczyń aptecznych. Duże inwestycje budowlane miały również miejsce w części północnej. Wzniesiono tam kilka nowych budynków, zapewne gospodarczych, zbyt silnie zniszczonych przez piwnice aresztu, aby można było o nich coś więcej powiedzieć.

Rozpoczęta z początkiem XVIII w. budowa nowego klasztoru (faza F) wiązała się z wyburzeniem wszystkich dotychczas funkcjonujących budynków. W części środkowej wykopu odsłonięto

budynek klauzury z kapitułarnią, refektarzem, infirmerią i kuchnią (identyfikacja pomieszczeń została dokonana na podstawie źródeł pisanych). Na północ od niego zadokumentowano warstwy humusu związane z funkcjonowaniem ogrodów klasztornych. W części południowej odkryto wirydarz i kaplicę wraz z zakrystią. Kolejne prace budowlane, prowadzone tu po kasacie zakonu (faza G), obejmowały adaptację budynków konwentu na potrzeby administracji cywilnej oraz budowę aresztu w latach dwudziestych XIX w. i jego rozbiórkę u schyłku ubiegłego stulecia. Ten etap badań miał charakter raczej prac architektonicznych i wiązał się z dokumentowaniem dobrze zachowanych murów przyziemia i piwnic budynku więziennego, który zajął prawie całą północną i wschodnią część badanego terenu.

Charakterystyce znalezisk z omawianych tu badań poświęcony jest rozdział 3, *Aspects de la vie matérielle et spirituelle*. Jak już wskazuje sam tytuł, zastosowano tu podział typowy dla większości francuskich studiów nad kulturą materialną. Zrezygnowano z kryterium surowcowego, a poszczególne kategorie przedmiotów oraz wyniki analiz archeozoologicznych i paleobotanicznych omówiono w odniesieniu do dziedzin aktywności, z którymi można je wiązać. Osobno scharakteryzowano zatem „życie gospodarcze”, „życie domowe” i „życie duchowe”. We francuskich studiach nad kulturą materialną takie podejście ma już długą tradycję. Dla badaczy środkowoeuropejskich natomiast, przyzwyczajonych do kryteriów surowcowych, podział ten jest postrzegany raczej jako chaotyczny i irytujący. Wydaje się być jednak bliżej realiów odkrywanej przez nas przeszłości niż z pozoru obiektywne kryteria surowcowo-funkcjonalne. Nie można oczywiście zapominać, że podział wedle różnych aspektów życia codziennego też jest dokonywany z naszego punktu widzenia. Kryteria, do których my przywiązujemy wagę, nie musiały obowiązywać w XV czy XVII stuleciu, a większość analizowanych tu przedmiotów mogła odgrywać różne role jednocześnie w sferze ekonomicznej, prywatnej czy duchowej.

Przykładem, jak wiele wnosi tak niekonwencjonalne, z naszego punktu widzenia, spojrzenie na znaleziska jest analiza śladów działalności produkcyjnej z nawarstwień fazy C (XIII w.). Jej przedmiotem był nietypowy pod względem składu zespół szczątków zwierzęcych, zdeponowanych w zasypisku omawianego wyżej ciekłu. Charakteryzuje się on bardzo wysokim udziałem kości konia (około 30%), co samo w sobie jest zjawiskiem niespotykanym w miastach francuskich tego okresu. Co więcej, zestaw szczątków wskazuje na selekcję: brak kości drobnych, czaszek i kości dalszych kończyn. Noszą one ponadto wyraźne ślady rąbania i filetowania. Nie sposób jednak uznać tych znalezisk za typowe odpadki pokonsumpcyjne. Udział konia w konsumpcji jest bowiem w tym okresie minimalny, a źródła poświadczają też niechęć (jeśli wręcz nie zakaz) włączania do diety koniny. Autorzy analiz przypuszczają, że są to ślady podziału tusz padłych zwierząt, dokonywanego w bliżej nieokreślonych celach produkcyjnych – dla uzyskania tłuszczu do lamp oliwnych, pozyskania kości do wyrobów rzemieślniczych czy mięsa dla zwierząt domowych. Z jednej z trzynastowiecznych latryn pochodzi z kolei zespół szczątków kotów i psów z wyraźnymi śladami zdejmowania skóry oraz pojedyncze kości zwierząt dzikich z analogicznymi śladami. Można na tej podstawie przypuszczać, że właściciel tej parceli zajmował się zawodowo skórnictwem lub garbarstwem. Niezależnie od wiarygodności proponowanych interpretacji, istotne jest tu zwrócenie uwagi na „pozakonsumpcyjne” możliwości interpretacji odkrywanych w trakcie badań zespołów kości zwierzęcych.

Jedynym bezpośrednim śladem aktywności rzemieślniczej na trzynastowiecznych parcelach jest zespół znalezisk związanych z pracownią odlewniczą. Składają się nań relikty dwóch pieców, z których młodszy można rekonstruować jako piec dwuczęściowy z ciągiem pionowym, fragmenty glinianych tygli i form odlewniczych. Intensywność produkcji poświadczą też analiza zawartości warstw użytkowych podwórza. Z przesiewanych próbek uzyskano znaczne ilości bardzo drobnych fragmentów tygli i form odlewniczych, drobin żużla i produkty spalania drewna. Analizy drobin metalu ze ścianek tygli wskazują, że przetapiano w nich złom metalowy ze stopu

miedzi i cyny. Nie wiemy dokładnie, co mógł produkować ten warsztat, najprawdopodobniej wyrabiano tu naczynia metalowe.

Wgląd w przydomową hodowlę dają znaleziska z kontekstów czternasto- i piętnastowiecznych (faza D). Jako przykład posłużyła tu analiza zespołu szczątków zwierzęcych z jednej z latryn. Natrafiono w niej na dużą serię kości kur, reprezentującą pełen przekrój wiekowy osobników tego gatunku, a także resztki dwumiesięcznego cielaka. Oba te odkrycia, zdaniem Autorów, znacząco uzupełniają naszą wiedzę o strukturze hodowli. O ile istnienie kurników na miejskich parcelach nie jest zaskoczeniem, to dobrze poświadczonych przypadków hodowli rogacizny jest niewiele.

Aktywność handlową mieszkańców dzielnicy poświadczają liczne znaleziska piętnasto-, szesnasto- i siedemnastowiecznych monet, liczmanów oraz glinianych skarbonek. W trakcie badań znaleziono łącznie 25 monet i liczmanów, z czego większość w warstwach datowanych na XV i XVI w. Zestaw tych pierwszych nie jest zbyt zróżnicowany i dobrze oddaje lokalny charakter ekonomicznych powiązań Épinal: dominują emisje kolejnych władców Lotaryngii, odnotowano dwie monety cesarza Karola II Habsburga, brak natomiast emisji francuskich. Osobną grupę znalezisk stanowią szesnastowieczne liczmany lotaryńskie i norymberskie, poświadczające pośrednio kupieckie zajęcia mieszkańców tej części miasta.

Część dotyczącą „życia domowego” otwiera studium poświęcone naczyniom glinianym. Na początku omówiono, niezbyt bogaty, stan badań nad średniowieczną i nowożytną ceramiką z doliny Mozeli, wraz z podstawową literaturą. Następnie przedstawiono stosowane w opracowaniu metody. Podstawowym narzędziem klasyfikacji i analizy zbioru był podział na grupy gatunkowe wedle kryteriów utrwalonych już w europejskiej archeologii historycznej, uwzględniających, rzecz jasna, uwarunkowania lokalne. Autorzy wyróżnili aż 13 grup gatunkowych, co jest po części uzasadnione skalą czasową opracowania – od pierwszych zespołów z VIII–X w. (faza A) do schyłku XVIII w. (faza E). Niestety, nie scharakteryzowali ich bliżej, co dla osób nie specjalizujących się w badaniach średniowiecznej i nowożytnej ceramiki miast wschodniej Francji stanowi znaczne utrudnienie podczas lektury.

Łącznie analizie poddano zbiór liczący 9492 fragmenty naczyń o różnym stanie zachowania. Autorzy zbiorczo charakteryzują zespoły z poszczególnych faz, poczynając od proporcji poszczególnych grup gatunkowych, następnie omawiają rodzaje naczyń ze wskazaniem na podstawowe analogie. Nie dokonano podziału typologicznego form naczyń i ich części charakterystycznych, zapewne ze względu na dość dużą rozpiętość czasową i zróżnicowanie zbioru. Jest to pewien mankament, bo publikowane rysunki wyraźnie wskazują na obecność danych form czy sposobów ukształtowania wylewów w kolejnych fazach czy wśród naczyń reprezentujących różne grupy gatunkowe ceramiki.

W dwóch pierwszych fazach (czyli w okresie „protomiejskim”) dominują naczynia obtaczane („en technique mixte”), pod koniec tego okresu pojawiają się pojedyncze naczynia toczone, ceglaste, co jest typowe dla całego regionu między górnym Renem a górną Mozą w X–XII w. W następnym stuleciu ceramika obtaczana nadal przeważa, oprócz niej w niewielkich odsetkach występują wyroby toczone ceglaste i siwe. Udział naczyń obtaczanych spada dopiero w XIV w., nadal jednak stanowią one ponad połowę zbioru, a zdecydowanie dominują w grupie wyrobów przeznaczonych do kuchni. Obok nich spotykamy naczynia ceglaste, w tym szkliwione oraz siwaki. Wyróżnia się tu grupa dzbanów ceglastych szkliwionych zdobionych plastyczną dekoracją figuralną, nawiązująca do flandryjskiej ceramiki „très décorée”.

Na marginesie, warto tu zwrócić uwagę na pewne obserwacje, istotne w kontekście śródkoeuropejskich rozważań nad zmianą kulturową związaną z procesem urbanizacji. W trzynastowiecznym Épinal moment przejścia od osady targowej do miasta komunalnego jest dobrze czytelny w zmianach dyspozycji przestrzeni (parcelacja, standaryzacja zabudowy), natomiast w zestawie naczyń widoczna jest ciągłość technik i form wprowadzonych tu jeszcze pod koniec

X w. Postępujące w toku XIV i XV w. zróżnicowanie gatunkowe zbioru wydaje się mieć raczej związek ze statusem społecznym mieszkańców tej części miasta. Wydaje się, że zjawisko to jest materialnym odzwierciedleniem odmiennego od środkowoeuropejskiego charakteru samego procesu. W realiach naszej części kontynentu powstawanie miast komunalnych wiązało się z inicjatywą władzy politycznej i sprowadzaniem nowych osadników. W trzynastowiecznej Lotaryngii prawo miejskie kształtowało się w wyniku negocjacji między właścicielem a mieszkańcami osady, a regulacje przestrzenne nie naruszały obowiązujących wzorów kultury.

Wyraźna zmiana w zestawie naczyń dokonuje się dopiero w toku XVI w. (faza E1). Nie rejestrujemy już ceramiki obtaczanej, sporadycznie występują siwaki. Dominują naczynia ceglaste – szkliwione (60%) i nie (30%). Wyraźnie zmienia się zestaw form – w zbiorze dominują garnki, misy i patelnie na nóżkach, nawiązujące do stylistyki strefy północnej. Te zjawiska można wiązać z dokonywanymi się na początku okresu nowożytnego radykalnymi zmianami w sposobie przygotowywania pożywienia i konsumpcji, typowymi dla całej strefy północnej i północno-zachodniej Europy. W XVII w. (faza E2) nie widzimy już tak drastycznych przemian. Wzbogaceniu ulega natomiast zestaw gatunkowy, przede wszystkim przez pojawienie się naczyń fajansowych, najprawdopodobniej pochodzących z Nevers w Burgundii. Ze zmianą funkcji zabudowań, które stały się siedzibą konwentu, związane są m.in. fajansowe naczynia stołowe zdobione monogramem IHS.

Naszą wiedzę o wyposażeniu kuchni i stołu w średniowiecznym i nowożytnym Épinal uzupełnia analiza znalezisk naczyń szklanych. Najstarsze pochodzą dopiero z nawarstwień datowanych na XIV w. i nie są zbyt liczne. Repertuar form ogranicza się do cylindrycznych lub lekko baniastych pucharków z przejrzystego szkła, dekorowanych kanelowaniem. Podstawowa masa znalezisk pochodzi z wypełnisk latryn faz E1 i E2 (XVI–XVII w.). W XVI w. spotykamy przede wszystkim kieliszki na nóżkach, mniej liczne szklance, pojedyncze gąsiory i butelki. Z XVII stulecia pochodzi duża seria kieliszków tzw. weneckich, zdecydowanie dominujących w zbiorze. Znaleziska te są o tyle interesujące, że pozwalają na porównanie zestawu naczyń szklanych używanego w domach mieszkańskich i w zgromadzeniu religijnym we wczesnym okresie nowożytnym. Skład chemiczny większości analizowanych szkieł jest typowy dla produkcji z północno-wschodniej Francji w tym okresie, a różnice w proporcjach mogą wskazywać na pochodzenie z różnych warsztatów. Najprawdopodobniej większość z nich wyprodukowano w pracowniach szklarskich działających w okolicach Darney (około 40 km na południowy zachód od Épinal).

Podstawowym źródłem do badań struktury konsumpcji pozostają oczywiście analizy archeozoologiczne i paleobotaniczne. Możliwość przebadania zespołów kości zwierzęcych z okresu między X a XVIII w. dała szansę na wskazanie pewnych długofalowych trendów. Niezależnie od okresu podstawę diety mięsnej stanowiły trzy główne gatunki ssaków udomowionych – bydło, świnie oraz drobne przeżuwacze. W zespołach z wszystkich faz przeważały szczątki bydła rogatego, jego udział spada dopiero od XVI w. Ptactwo domowe reprezentują jedynie kury, przy czym ich szczątki stanowią stosunkowo duży (10–11%) odsetek wszystkich kości zwierzęcych z poszczególnych faz. Marginalny jest udział zwierząt dzikich, początkowo (XIII–XIV w.) dominują tu kości jeleniowatych, z czasem głównym składnikiem zbioru stają się szczątki zajęcy, między XVI a XVII w. rośnie też udział dzikich ptaków. Od początku XVI w. wśród odpadków pokonsumpcyjnych pojawiają się kości żaby, brak jest natomiast ryb, co zaskakuje zwłaszcza dla okresu, w którym badany teren stał się siedzibą zgromadzenia zakonnego.

Analizie paleobotanicznej poddano próbki pobrane z latryn, gdzie szczątki organiczne miały relatywnie najlepsze warunki do przetrwania. Stąd w materiale tym reprezentowane są jedynie fazy C (XIII w.) i E2 (XVII w.). Analizy wskazują na wykorzystywanie bardzo różnorodnych skupisk roślinnych, w tym intensywne uzupełnianie diety o owoce leśne (maliny, jeżyny, truskawki, borówki). W XVII w. ten zestaw uzupełniają rośliny egzotyczne, jak kolendra czy figa. Udział ziaren zbóż jest niezbyt wysoki, co ciekawe, odnotowano wyraźną przewagę prosa.

O znaczeniu gospodarki zbożowej świadczą natomiast liczne szczątki chwastów pól uprawnych rejestrowane w obu próbkach.

Z ogrzewaniem domów wiążą się znaleziska kafli piecowych, początkowo naczyniowych, od XV w. zastępowanych przez egzemplarze płytowe z dekoracją reliefową krytą zielonym szkliwem. Pierwszy fragment kafla garnkowego pochodzi już z nawarstwień fazy B i można go datować na XI–XII w. Z oświetleniem wnętrza domów wiążą się pojedyncze znaleziska lampek oliwnych z XIV–XVI w. oraz fragment żelaznego świecznika.

Wgląd w higienę mieszkańców średniowiecznego Épinal dają wyniki analiz paleoparazytologicznych, którym poddano treść organiczną próbek pobranych z latryn. W próbkach datowanych na XIII w. stwierdzono obecność jaj glisty ludzkiej, nicieni oraz motylicy i motyliczki wątrobowej. W próbkach z siedemnastowiecznej latryny wystąpiły jaja glisty i motylicy. Pasożyty te, pomijając glistę, charakterystyczne są przede wszystkim dla zwierząt. Ich obecność świadczy o bardzo złych warunkach higienicznych i stałym kontakcie ze zwierzętami hodowlanymi, co wydaje się dobrze opisywać realia trzynastowiecznej parceli miejskiej. Mniejsza liczba pasożytów w latrynie z XVII w. dobrze koresponduje z wyższymi wymogami higieny obowiązującymi w konwencie, który też dysponował własną lecznicą. Poświadcza to zespół naczyń glinianych i szklanych pochodzących z omawianej latryny. Dominują wśród nich fajansowe albarella, interpretowane jako naczynia na pigułki lub stałe składniki leków, zidentyfikowano kilka naczyń na maści i fajansowe dzbanki na płynne składniki leków lub służące do ich dozowania. Ten zestaw uzupełniają naczynia szklane – butelki i gąsiory, fiolki i flakoniki, niewielkie miseczki, a także fragment alembiku. O dbałości o codzienną higienę świadczą też znalezione w latrynie dwa gliniane nocniki.

„Pozostałe aspekty życia codziennego” reprezentują elementy odzieży (przede wszystkim metalowe części pasów), także przybory do szycia, zabawki oraz fragmenty fajek. To ostatnie znalezisko pochodzi, co ciekawe, z okresu, kiedy badany teren był siedzibą żeńskiego zgromadzenia zakonnego. Z tego samego czasu pochodzi unikatowe znalezisko glinianej budki lęgowej dla ptaków.

Z „życiem duchowym” związane są znaleziska dewocjonaliów. Jedynym tego typu przedmiotem z okresu przed XVII w. jest uszkodzona plakietka pielgrzymia datowana na XV w. – pamiątka po pielgrzymce do cudownego krucyfiksu w katedrze św. Marcina w Lukce, w Toskanii. Pozostałe przedmioty pozyskane zostały z siedemnastowiecznych pochówków zakonnicek. Największa grupa to 18 medalików ze stopu miedzi, przede wszystkim z przedstawieniami związanymi z kongregacją (Maria Panna z Dzieciątkiem, narodziny i chrzest Chrystusa, Pierre Fourieur – fundator zgromadzenia). Odkryto także dwa zachowane w całości różańce, miedziane krzyżyki różańcowe, dwie karawaki z blachy miedzianej i dwie puszki metalowe – być może osobiste relikwiarzyki.

Podsumowanie wyników badań zawiera rozdział 4, zatytułowany *L'apport des fouilles archéologiques*. Szczególną uwagę zwrócono tu na proces przejścia od osady targowej do miasta komunalnego i na możliwości rekonstrukcji życia codziennego zgromadzenia zakonnego w realiach nowożytnego miasta. Na tle innych małych miast Lotaryngii, Épinal jest przypadkiem szczególnym, bowiem proces powstania zespołu osadniczego na przełomie X i XI w. znamy z kilku szczęśliwie zachowanych dokumentów. Dzięki omawianym tu wykopaliskom można precyzyjnie zlokalizować miejsce, na którym rozwinęła się osada przedlokacyjna i określić jej relacje z organizacją przestrzenną zabudowy miasta komunalnego.

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na kilka pożytków płynących z lektury omawianej tu publikacji, zwłaszcza w kontekście nadal trwającej dyskusji nad początkami urbanizacji naszej części Europy. Wydaje się, że średniowieczne Épinal jest dość typowym przykładem niewielkiego ośrodka obsługującego rynek lokalny (i zapewniającego dochody z jego kontroli), założonego na miejscu bez silnych antycznych tradycji osadniczych i zorganizowanego „na surowym korzeniu”. Przestrzeń tej osady była w jakiś sposób uporządkowana, być może w formie wyodrębnionych

parcel/zagród. Ukształtowanie się miasta komunalnego w toku XIII w. manifestuje się rozmieszczeniem regularnych parcel, nawiązujących jednak do dyspozycji przestrzeni z poprzedniego okresu, choćby poprzez lokalizację i orientację budynków mieszkalnych. Brak jest też śladów zmiany kulturowej w podstawowej masowo występującej kategorii znalezisk, czyli w naczyniach glinianych. Mamy tu zatem do czynienia z ośrodkiem miejskim ewoluującym bezpośrednio ze struktur przedlokacyjnych, prawdopodobnie bez wymiany ludności lub wyraźnego dopływu nowych mieszkańców. Dobrze korespondują z tym wzmianki źródeł pisanych o stopniowym poszerzaniu zakresu uprawnień mieszkańców miasta dzięki negocjacjom z jego właścicielem. O ile więc początkowe stulecia dziejów Épinal przypominają losy typowych ośrodków centralnych naszej części Europy, o tyle powstanie miasta *sensu stricto* jest, w odróżnieniu od sytuacji znanej z trzynastowiecznej Polski, Czech czy Węgier, procesem ewolucyjnym, zainicjowanym przez samych mieszkańców ośrodka, co zadecydowało o długim trwaniu wzorów kultury materialnej wprowadzonych tu już u schyłku X w.

Maciej Trzeciecki